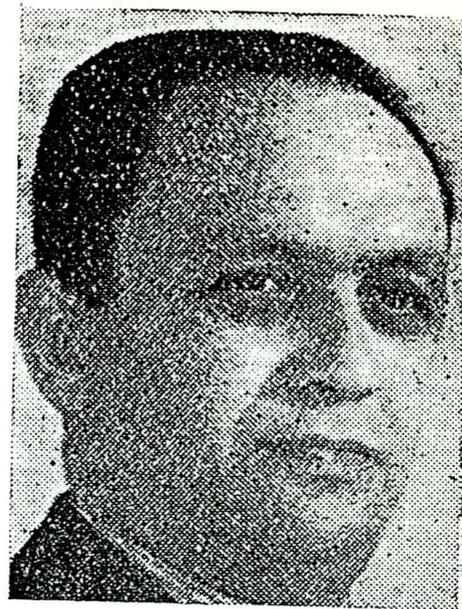

קלאר בנימין, ד"ר

בן שלמה ושרה. נולד ביום 30.1.1901 בעיר הליניצה, בוקובינה, רומניה. בבית נתחנך חינוך מסורתי-דתי. בימי מלחמת העולם הראשונה עבר לוינה שבאוסטריה ושם קיבל את עיקר השכלתו. באוניברסיטה למד שפות שמיות ורכש לו ידיעה עמוקה בשפה הערבית ובספרות ימיהבינים. 'בד בבד עם הלימודים הכלליים למד בשקידה רבה ובהצלחה יוצאת מן הכלל בבית-המדרש לרבנים בוינה, מקור-התורה העיקרי שממנו ינק המנוח. עוד לפני שסיים את חוק לימודיו באוניברסיטה ובבית-המדרש לרבנים כבר שימש בהוראה בגימנסיה הריאלית על שם הפרופ' פרץ חיות וגם בסמינריון העברי בוינה. עם זאת התמסר לעבודות מחקר בספרות ובמדע. פרופ' דויד ילין ז"ל הזכירו לשבח וראה בו אחד הכוחות הצעירים שיש לקרבם לעבודת התחיה בארץ-ישראל. בשנת 1936 עלה לארץ ומיד נתקבל להוראה בבית-המדרש למורים "מזרחי" בירושלים. נכנס לאוניברסיטה וגם לאחר מכן נשאר נאמן לעבודת ההוראה, אף שימש כממלא מקומו של פרופ' דוד ילין ז"ל בהוראת תולדות הדקדוק העברי. כשנה לפני מותו הציעו מנהלי האוניברסיטה פה אחד להעלותו לדרגת מרצה. נוסף לכשרונותיו השכליים ניחן בנפש יפה שכולה אמרה טוב-לב וכנות-אמת. מאור-פניו השפיע שקט והרגעה על כל הנמצא במחיצתו. הליכותיו צנועות וללא הבלטה עצמית. היה אהוב ומקובל על הכל.

יד המרצחים השיגתו בעת עלותו למלא את חובתו בשמירה על האוניברסיטה העברית, והוא נספה בשיירה ל"הדסה" ביום ד' בניסן תש"ח (13.4.1948). הובא לקבורה בקבר-אחים בסנהדריה בירושלים.

לְדַרְכֵי הַרְחַבַת הַלְשׁוֹן הָעֵבְרִית בִּימֵי-הַבֵּינִים

המודרנית השונה תכלית שינוי מן ה"מצפון" המקראית, ורק העובדה שזו שימשה בימיהבינים (ביחוד בספר "חובות הלבבות") תרגום של המלה הערבית *conscience* לקרובה במשמעותה ל-*conscience* האירופית, היא שהכשירה אותה להרחיב בימינו את היקפה המשמעותי ולקלוט אל תוכה מושג אירופי זה.

אף הרחבתה של הלשון העברית בימיהבינים הלכה בעיקרו של דבר בדרך זו, היינו בדרך הרחבת היקפן המשמעותי של מלים, שהן עבריות במקורן, לאור משמעותן של מלים ערביות מקבילות להן, התהליך היה פשוט מאד. אם מלה עברית ומלה ערבית חפפו זו את זו במשמעותן היסודית, הועברו כל המשמעותות, שנסתעפו מן המשמעות היסודית בערבית, גם אל המלה העברית. אם, דרך משל, משמעותו היסודית של הפעל הערבי *سَقَى* היא בקיעת דבר וחיתוכו וגזירתו ומקביל לו בזה הפעל העברי "חתך", בא שמואל הנגיד והרחיב את חוג הוראותיו של הפעל העברי על-ידי שהוסיף לו את המשמעות הנוספת של הפעל *سَقَى*, היינו ענין גזירתה האטימולוגית של מלה מסוימת מחברתה. על יסוד הרחבה זו אמר הנגיד באחד משיריו:

קָרַאתוּ רַב יִשְׁעֵיהוּ, וְשֵׁם זֶה / לְאִישׁ כְּנָה יַחַף מְפָרֵיכָה

(דיואן מהר"ש ששון עמ' מ"א)

כלומר השם "רב", כשהוא תארו של איש-מדנים כרב ישעיהו זה, אינו נגזר מלשון רבנות ושררה, אלא מלשון מריבה ומחלוקת — אל תקרי רב אלא רב (אגב, גם הרחבתו של הפעל "גזר" עצמו להוראה של גזירה אטימולוגית, שאני משתמש בה כאן, היא פרי פעולתם של סופרי ימיהבינים, ואף הוא לפי אותו פעל ערבי).

בדרך זו הוכשרו אלפי מלים עבריות לשמש כלי-קיבול למושגים חדשים של מדעים שונים, ומקוצר המצע לא אביא אלא דוגמאות מועטות: אגרת (מאמר, חיבור קטן — رسالة); אלוהיות (מטפיסיקה — الإلهيات); בחירה (חופש הרצון — إختيار); גדר (דיפניציה — حد); גלגל (ספירה שמימית — فلك); דרוש (התוצאה ששואפים להגיע אליה במחקר — مطلوب); הגדה (נשוא במשפט שמני — خبر); הגיון גם דבר, לוגיקה (منطق); הכאה (פעולת הכפל בחשבון — ضرب); העברה (שימוש במלה שלא לפי מובנה העצמי — مجاز); העדר (אי-מציאות, عدم); הערה (רמזיה — תיבה); השגה (בכח השכל — إدراك); חיבור (מעשה ידי סופר — تأليف); חיוב (إيجاب); יחוד (אמונה באחדות הבורא — توحيد); יחס (ערך שבין שני דברים — نسبة); לימודיות (מתימטיקה — الرياضيات); מאמר (קטיגוריה אריסטוטלית — مقول); מופשט (مجرد); מושכל (معمول); מלאכה (מקצוע מדעי — صناعة); מציאות (وجود); מקרה (אקצידנס — عرض); ענין (מובן משמעות — معنی); פנים (צדדים לבחינת דבר, נימוקים — وجوه); שורש (בדקדוק ובשאר מדעים — أصل);

רוב הבאים לדון בנושא זה נותנים דעתם בעיקרו של דבר על המלים הזרות, שהנהיגו הסופרים העבריים בימיהבינים, וביחוד מתרגמים של ספרי מדע מערבית ובני תיבון בראשם, בלשון העברית. הם מורים באצבע על מלים כגון אופק, אקלים, היולי, הנדסה, לחן, מרכז, קוטב, קוטר וכדומה, — כולן מלים לועזיות טהורות, שהואיל ולא מצאו המתרגמים תמורותיהן בעברית, החליטו לאסוף אותן אל ביתם ולהקנות להן זכות-אורח בלשון. אבל לאמיתו של דבר אין המלים הזרות אלא מיעוט שאינו ניכר באוצר לשונם של סופרי ימיהבינים. ניסיתי לערוך סטטיסטיקה על יסוד החומר הלשוני הכלול ב"אוצר המונחים הפילוסופיים" של קלצקין — שהוא חומר רפרונטיבי למדי, כיון שהוא כולל גם מונחים ברפואה, בתכונה ובשאר מדעים — והעליתי, שבתוך כלל של שלושת אלפים מונחים בערך תופסות המלים הזרות רק כשמונים — היינו, לא הרבה יותר משנים וחצי אחוזים.

באמת נעשתה ההרחבה לא במלים שאולות בעינינו וכמות שהן, אלא במלים שהן עבריות במקורן, אלא שהוכנס בהן תוכן משמעותי חדש לפי מתכונתן של מלים לועזיות — תופעה ידועה ביהחים הבין-לשוניים, שקוראים לה "שאיילה של תרגום" (translation-loan, Lehnübersetzung). רבים וכן שלמים כבר הצביעו על מקור חשוב ועצום זה בהתפתחות לשונותיהן של כל האומות הנאורות, שבלעדיו לא תיתכן כל התפשטות והפצה של ערכי תרבות. על-ידינו נוצר מצע אחד לכל הלשונות האירופיות, ואפילו באוצר-הלשון הלאומי של כל אחת ואחת מהן, המלה הגרמנית Eindruck, למשל, היא בלי ספק מלה גרמנית מקורית מבחינת גזירתה האטימולוגית, אבל תכנה המשמעותי שאול אתה מן המלה הצרפתית impression, וגם צורתה והרכבה של המלה הגרמנית עשויים כמתכונתה של המלה הצרפתית. מנקודת-ראות זו אפשר לומר, שאין בין Eindruck הגרמנית לבין impression האנגלית ולא-כלום, הואיל ושתיהן שאולות מן impression הצרפתית, אלא שזו שאולה שאילה של תרגום חו שאולה בעינה, וכן הדבר בנוגע למלת conscience הצרפתית והאנגלית, Gewissen הגרמנית ו-soznanie הרוסית לגבי המלה הרומית conscientia והיוונית *συνείδησις*. והרי אף בימינו עדים אנו לתהליך כזה בלשון העברית. מה שאנו קוראים היום "תחיית הלשון העברית" (אם לא נחשוב את עצם תחייתה בדיבור פה, אלא נשים לב בעיקר לפיתוחם של אוצר מלותיה ואפשרויות הבעתה) בעצם אינו אלא סיגולה של הלשון העברית למושגי התרבות האירופית בדורנו. "רושם" היא מלה עברית עתיקה, אבל אם אנו קולטים "רשמים" של נוף יפה, אנו קולטים impressions, כלומר המלה העברית ספגה אל תוכה את המשמעות האירופית המודרנית. הוא הדבר לגבי "מצפון" העברית

1 עיין למשל אצל A. MEILLET, Linguistique historique etc. עמ' 36. ועיין טורס שיר, מלים שאולות בלשונו עמ' 7-8 (=לשונו ח' 102).

בשילוח (במשמעות של "בהחלט" — بالإطلاق); שיתוף (אמונה בריבוי אלוהות — إلهות); תנועה (בדקדוק או בפיסיקה — حركة); כל ההוראות הרשומות כאן מחודשות הן ואין למצוא אותן בתקופות הלשון שקדמו, והידושן נעשה על-ידי תרגום כצורתו מן הערבית.

פעמים יש זרות מרובה בחידושי מלים אלה, כגון אם אחד הסופרים משתמש במלת "הגעה" במשמעות "חכמת הריטוריקה", משום שהוא מתרגם את המלה הערבית بِلَاغَة לפי מובנה היסודי, או אם סופר קראי מדבר על "כיתום" והכתמה" כשהוא מתכוון לפעולה שדבר אחד פועל בחברה, משום שהמלה הערבית أَر ענינה גם עקבות, שמישהו משאיר אחריו, וגם כתמים שבבגד, ושוא אחרות שבמלים אחרות, כגון הערה, מופת (במשמעות ראייה הגיונית חותכת), שיללה וכדומה. אינה קטנה מזו, אלא שכבר נתרגלו אליהן.

לא תמיד נעשתה הרחבה זו מדעת. לרוב לא היתה כאן אלא הודעות שממילא, שהופעלה על-ידי כוחות שמתחת לסף ההכרה. אין לנו לשכוח, שהלשון הערבית היתה אצל רוב הסופרים והמתרגמים הלשון הראשונה, היינו השלטת והגוברת בפסיכולוגיה הלשונית של הכותב, ועל-כן הועברו מושגיה ממילא אל לשון התרגום. אצל סופרים, שיצרו מונחים עבריים ביוצרים, יש שמתעוררים רגשי-נוחם על שהם נגררים יותר מדי אחר הלשון הזרה. שמואל אבן תיבון, שידע העריך יפה את כל הפרובלימטיקה של הרחבת הלשון, כפי שמתגלה לנו ב"פירוש מלות זרות" שלו, הוא אחד מהם. בערך "קצר" באותו פירוש הוא אומר: "ואני נמשכתי אחר הערבי בהעתקה, ואחר כן ראיתי שיקשה על בעלי לשון העברי ענינו, ותקנתי רובם... ויש מה שלא תקנתי".

מצד אחר לא היתה הערבית בכל מקום המקור הראשון להרחבת המשמעות, אלא לפעמים הורה ההרחבה הסימאנטית אל הלשון היוונית, שהיא היא שטבעה את מטבעות הלשון לרוב המדעים. מלת "שיללה", למשל, שדיברנו בה זה עתה, מתורגמת אמנם תרגום מילולי מן המלה הערבית سَلَب, אבל זו עצמה באה מן המלה היוונית στέργω. בשלשתן המשמעות היסודית היא שידדה וגוילה, אבל בעוד שהרחבת המשמעויות מקורית היא ביוונית, הרי שבערבית ובעברית (ובאמת יש כאן שותף שלישי: המלה הסורית "גליוותא", שהיא היא ששימשה מתווך בין היוונית ובין הערבית) אין זו אלא שאילה של תרגום. הוא הדין במלת "מלאכה" במובן של מקצוע מדעי. גם מקורה הערבי صِنَاعَة אינו אלא תרגום כצורתו של τέχνη היוונית.

מלים אלה ושכמותן, שבמקורן הן עבריות ורק משמעותן החדשה שאולה להן מן הלועזית, הן רוב מנין זרוב בנין של אוצר-הלשון המחודש, שהמתרגמים ושאר הסופרים בימי הביניים יצרו כדי לסגל את הלשון העברית, שהיתה עניה במונחים טכניים הנדרשים למדעים החדשים, אל תכנה של התרבות החמרית והרוחנית בדורותיהם.

אבל מלבד שני סוגי-מלים אלה, — מלים שאולות בעינן ומלים שאולות שאילה של תרגום, — יש סוג שלישי, התופס עמדת-ביניים בין שניהם. בכמותו נופל סוג זה בהרבה מן השני, אבל לעומת זה הוא מעניין יותר מבחינת מהותו. הכוונה למלים

עבריות מקוריות, שצלצולן הפוניטי שוה או דומה לשל מלים לועזיות ומשום כך הן מרחיבות את חוג משמעויותיהן, כדי להשתוות אף בתכנן אל המלים הזרות. אם מצאנו, למשל, אצל הפייטנים שהם משתמשים במלה העברית המקורית "גיא" במשמעות של "אדמה", "ארץ" וכדומה, הרי אין זה אלא משום שבאורה הדו-לשונית, ששלטה בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, נודחו המלה העברית "גיא" והמלה היוונית γῆ הודהות שלמה. מובן מאליה, שמהו היה בה במלת "גיא" מלכתחילה, שהכשיר אותה להרחבה זו של משמעותה, היינו ש"גיא" המקורית ענינה פורמצייה מסוימת של פני האדמה. גם האורה הארמית-העברית של תקופת התלמוד נוחה היתה לגידולים לשוניים ממין זה, כגון "אור" = "לילה" על-פי "אורתא" הארמית; "זכר" = "איל" ("דכרא"); "אבר" = "חלק הגוף" ("איברא"); "גר" = "מתייהד" ("גיורא") ועוד הרבה. מתגלית כאן שאיפה חזקה להגיע לידי אחדות לשונית, נטיה הבאה לידי ביטוי גם באורה הדו-לשונית כלפי מלים זרות. מכאן השינויים הפוניטיים החלים במלים זרות על יסוד אטימולוגיה עממית, המנסה לגזור גם את המלים השאולות מן החוץ ממלים שמבית. מכאן הנסיונות להסביר את "אמרכל" הפרסי בשתי מלים ארמיות "אמר כולא", "דייתיקי" = "דא תהא למיקס"; מכאן המלים המשכילות בסמוך לזמננו, המגוחכות היום בעינינו: דילוג'רב, מעשינה, דע-פתע (אבל כמה מהן עדיין קיימות בלשוננו עד היום: פחה, פרטיכל, חולירע). וכן בלשונות אחרות: Lakritzen < liquiritia < γλυκύριζα; Armbrust < arcuballista.

גם בימי-הביניים היו תנאי החיים והתרבות נוחים לזיהויים לשוניים בין הערבית ובין העברית, ולא עוד אלא שכאן היה קיים באמת מצע משותף של שרשי מלים, שהיו נחלתן של שתי הלשונות רַאָמֶן השמית. אין פלא איפוא שבימי-הביניים אנו מוצאים, למשל, שמלת "דין" מקבלת בעברית את המשמעות המיוחדת לה בערבית — "דת" (כגון במכתב מלך כוזר אל חסדאי אבן שפרוט, אבל גם במגילת אחימעץ), או שהפעל "הזדיין" ענינו "התייפה" (חובות הלבבות), על-פי זִבַּן הערבי, או שלשון "חג" במשנה תורה של הרמב"ם פירושו "עליה לרגל" (حج), או המונח "מלת העיטוף" אצל המדקדקים בהוראת "מלת החיבור" (عطف), או "פרק" במשמעות "הבדל" (فَرْق) וכדומה. פעמים הרבה אין כלל שורש משותף ורק דמיון-צלצול מקרי בלבד הוא הגורם לזיהוי בין שתי מלים, כגון "הפקה" במובן "הסכמה" (اتفاق), "מחול" במשמעות "דבר אבסורדי" (مغال), "זמם" במובן "מחשבה עמומה, השערה" (ظن), וכדומה. משוררי ספרד הרבו לשיר גם על האהבה, אבל

למשל בפיוטי ינאי מהר' זולאי עמ' ד': כלה מעשי לא אעשה / דוק (= שמים) לא אמוטס וגיא לא אָמסה, והכוונה לשבועת ה' שלא להביא עוד מבול לעולם. ז ו ל א י שם מנקד את המלה (כנראה על פי כ"י) גיא, צורה הדומה עוד יותר למלה היוונית, ויש כדוגמת ניקוד זה גם במקרא: כל גיא ינשא (ישעיה מ, ד), ועיין גם אסתר רבא פ"א י"ב. * בפרסית אמאריק, ושמה יש גם לאטימולוגיה העממית חלק בחילוף הריש בלמ"ד.

בבן רחל" = מי יביא לי את פותר החלום וכו', מי יביא לי את יוסף (יהודה הלוי, דיואן ח"א עמ' 19—20. ועיי' בס' גבעת שאול לשאול יוסף עמ' 55).

וַעַד = הַבְּטָחָה (וַעַד)

„וַקָּחָה לְךָ מִפִּיּוֹ, לְבַל אֲמוֹת, / וְעַד, וְאִם כָּל דְּבָרֹתָיו שׁוֹא“ = קח לך מפיו הבטחה שלא אמות, ואף-על-פי „ואם“ = (וְאִם) שכל דבריו הוא ושקר (משה בן עזרא, שירי חול עמ' שנ"א); „וְעַד לְשׁוֹנוֹ / בַּתְּתוֹ לְהוֹנוֹ / לְכָל אִישׁ יִגְוֹנוֹ / לְהַסִּיר כְּמוֹ צִיר“ (הנ"ל שם עמ' שכ"ג). ובאותה משמעות גם השם „מוֹעֵד“: „עַד יַעֲשֶׂה שְׂדֵי וִישְׁלִים מוֹעֵדוֹ / צָחוֹת לְשׁוֹן עֲלָגִים תְּהִי דוֹבְרָתָ“ = וימלא הבטחתו, ועיי' ישעיה לב, ד (שירי שלמה אבן גבירול ח"א עמ' 177); „וּדְבָרֵי מוֹעֵדָיו לִי שׁוֹא וְכֹזֵב“ (יהודה הלוי, דיואן ח"א עמ' 7). וכן הפעל „וַעַד“ בבנין פיעל: „וְעַד לְעֹנֹת קוֹרְאָיו בְּצָרָה“ (הנ"ל שם ח"ג עמ' 270). „וַעַד“ במובן „יעוד“ גם בתרגום האנונימי לס' האמונות והדעות. עיי' עפנשטיק, Beiträge עמ' 136 בהערה.

טָף = יֶלֶד אֶחָד (טָל)

„היה מלך אחד... וישא עיניו וירא אחד מצעירי בניו וכו' ויושיבהו בחיקו וכו' ויבואו אליו גדולי עבדיו וכו' ויספר להם כל אשר עשה והטף בחיקו“ (משלי ערב שער כ"ה, הלבנון שנה ג' עמ' 320). ולפיכך יש גם לשון רבים: „טפיהם וצעיריהם“ (שם); „טפי לוי בחרתה למשכן כבודך“ (סידור רב סעדיה עמ' ת"א); ועיי' עוד במלון בן-יהודה עמ' 1901. ושם מובא גם מאבות דר"נ פ"ו (מהד' שכטר עמ' 29): „מפני טפינו, ושמא אין זו אלא צורה של כתיב ליחיד. או אולי יש שם השפעה דומה מצד „טפלא“ הארמית, ובאמת הביא שם שכטר נוסח אחר: „מפני שְׁטַפְלֵינוּ מְרוֹזְבִים“.

כְּאֲנִי = כְּאִילּוֹ אֲנִי (כְּאֲנִי)

שימוש-לשון כזה ביקש י"ג שמחוני (התקופה י"ב עמ' 171 הערה 9) למצוא באחד מחרויו של אבן גבירול: „וְקָשֶׁר הַזֶּמֶן חֲפְצֵי בִידוֹ / וְאִסְרָה, כְּאֲנִי קוֹשֶׁר חֲלָקִיו“ (מהד' ביאליק ורבניצקי ח"א עמ' 85). אבל אין זה נכון. כוונת החרוז לומר: חזמן קשר ואסר את מאווי ורצוני בידו ועשה אותם תלויים בו, כשם שאני קושר חלקיו, כלומר קושר מידת יום למידת לילה ועושה לילות כימים בדרישתי אחר תחכמה. הרי שלשון „כאני“ הוא „כמו אני, כמו שאני“. ואין כאן כלום מן השימוש הערבי. כנגד זה נראה לי, שעקבותיו של הביטוי הערבי ניכרים במכתם שלהלן מתוך ספר משלי ערב (הלבנון, שנה ג' עמ' 271):

לְנַחַץ חֲפְצָךָ הִיָּה שְׁלוֹחִי / מַעֲטַם מְזַעֵר, וְאֶבֶשׂ כִּי שְׁלַחְתִּי
וְלִכְן אֶתְּכַאֲנֶךָ לֹא שְׁאֲלָתוֹ / הִיָּה, וְאֲנִי כְּאֲנִי לֹא נִתְתִּי
כלומר: בערך אל גודל הצטרכותך היה מה ששלחתי לך מעט,

על-פי רוב הם קוראים לה בשם „חשק“ — בלי ספק משום שמלה זו מזכירה את המלה הערבית حَشَق. (טעם אחר יש לשימוש של משוררי איטליה, כגון משה חיים לוצאטו, במלת „חשק“: כיון שהיא מלשון זכר, היא מתאימה יותר לדמותו של אירוס-אמור במיתולוגיה היוונית-הרומית.)

מחרוזת קטנה של מלים ממין זה, לקוחות ברובן מדברי משוררי ספרד, שלא מצאתין במלונים או שמצאתין שם בהסברה משובשת, אספתי כאן לאסופה ואני מקדיש אותה לחג יובלו של פרופ' טורטשינר היקר, שהשקיע חלק גדול מכשרונו ומכוחותיו בשכלולו ובהשלמתו של המלון העברי. הערך הראשון אפשר שהוא שייך יותר לעניני תחביר, אבל אולי יעלה גם הוא לרצון לפני הקורא.

בָּא ב... = הִבִּיא (בָּא), וְהַדּוּמִים לּוֹ

פעלים בלשון הערבית שענינם ביאה והליכה וכל תנועה אחרת, כשהם משמשים עם מלת-היחס ב, מקבלים משמעות של הבאה והולכה וכדומה. למשל: *أَبَى زَيْدًا بِالْحَبَرِ* = בא אל זייד בידיעה < הביא אל זייד את הידיעה; *مَالٌ حَرَجْتُ بِهِ* = כסף שיצאתי בו < כסף שהוצאתי עמי (Reckendorf, Arab. *Syntax* עמ' 237). ועל דרך זה גם בשירת ספרד בפעלים שונים:

ב ר ח. „ראיתם דוד בלבות אוהבים יברח“ = בורח ולוקח אתו לבות אוהבים (יעקב בן אלעזר, ידיעות המכון לחקר השירה ה' עמ' רכ"א).

ח ל פ. „חלפו אניות בגביר חלפון“ — אניות העבירו את הגביר חלפון (יהודה הלוי אצל בראדי *Die schönen Vermasse* עמ' 10); „רוח בחלפון תחלוף“ (שם שם).

י ר ד. „וקם עלי כאזורי זמני / ויךד בי למעמקי שאונים“ = והורידני (שירי שלמה אבן גבירול מהד' ביאליק ורבניצקי ח"א עמ' 51).

נ ט ה. „נטה בי אלי צוען / וים סוף והר חורב“ = הטה והעבר אותו (יהודה הלוי, דיואן מהד' בראדי ח"ב עמ' 183).

נס ע. „יום אורחות פירוד בצביי נסעו“ — הסיעו אתם את צביי (משה בן עזרא שירי חול, מהד' בראדי עמ' שס"ז); „אוהבי... נסעו בשמשי ונשאו סהרי“ (יהודה הלוי, דיואן ח"א עמ' 117) „דוד... נסעו בו מסעי הגדוד“ — הסיעו אותו (הנ"ל שם עמ' 144).

ע ב ר. „תבורכנה ספינות עברו בי“ = העבירו אותי (הנ"ל שם עמ' 114); ובפרוש הספינה לעבור בי כנפים“ (הנ"ל שם ח"ב עמ' 170); „רוח ה' תעבור בהם, תנחם כמיכאל וסנדלפון“ = המעבירה אותם (הנ"ל *Die schönen Vermasse* עמ' 10).

צ ע נ. „אם אהלי דודי בנפשי צענו“ = נסעו ולקחו אתם את בנפשי (משה בן עזרא, שירי חול עמ' קמ"ז).

לפעמים יש למלת-היחס ב אותה משמעות גם בלא כל פעל בצדה (במשפט שמני), ואף זו על דרך הערבית (רקנדורף, שם עמ' 240, כגון: *مَنْ لِي بِالنِّسَاءِ* = מי יביא לי את הנשים): „מי לי בפותר החלום, דודי, / מי ימסכהו לי בחוט אחוה / מי לי

ועל-כן חשוב אתה את עצמך כאילו לא ביקשת ממני, ואני אשוב את עצמי כאילו לא נתתי. אלא שאף כאן אין הוזהרות שלמה. שקשה למה תפס לשון שלילה: כאינך, כאיני (הניקוד וההשלמה מקוימים על-ידי המשקל). אבל גם השלילה הכפולה: "כאינך לא שאלת", "כאיני לא נתתיו", אינה מסתברת אלא כהר של השימוש הערבי.

כף = קונטרס, מחברת (כ)

באגרת-התלונה המפורסמת, שכתב מנחם בן סרוק לגבירי חסדאי אבן שפרוט לאחר שגורש מביתו, נמצאת (בסופה) פיסקה זו: "כ כף המושב מאת ידידי שמתיהו לטוטפות / ויהי לי למשיב נפש ומתק צופות" וכו', פיסקה שהיתה לחידה לכל החוקרים שעסקו בביאורה. שד"ל, הראשון שפירסם את האגרת, העיר: "ואנחנו לא נדע, מה היה הכף ההוא — אולי של כסף או של זהב — ואיך בא ליד הידיד, ולמה החזירו לו, ולמה בורש להתחזירו" וכו', ואיגל (אחד מתלמידי שד"ל) אומר להגיה "ס כף המושב, והוא מזרק, וברוך היודע" (בית האוצר ח"א, לבוב תרמ"א, עמ' נ"ח). גרץ (לקט שושנים עמ' 19, היסטוריה ח"ה מהד"ד עמ' 358) מתקן: ס פ ר, ואילו גייגר (מובא אצל דוד כהנא, לתולדות רס"ג עמ' 8 בהערה, ולא מצאתי מקומו הראשון) מגיה: כת ב. אין ספק, ששני תיקונים אלה מוצלחים ביותר מצד הענין, שכן אנו מוצאים מלת "כף" פעם שניה בתשובות בן ששת, תלמידו של דונש בן לברט, עמ' 42, ושם לא תסכון למלה אלא משמעות מעין זו. וזהו הענין הנידון:

דונש השיג על מנחם שחיבר במחברת אחת "לאגורת כסף" (שמואל"א ב לו), שלדעת דונש היא מלשון "גרה", עם "אגר בקיץ" (משלי י ה, ועיין מחברת מנחם עמ' 15, ערך "אגר"). על כך השיבו תלמידי מנחם, שיש כאן טעות סופר, אבל יהודי בן ששת אינו מקבל תירוץ זה. טעות סופר לא תיתכן אלא בכגון חילוף ר"ש בדל"ת או ב"ת בכ"ף, אבל זה, שהוא פסוק, לא יאמר בו טעות סופר. ועוד יש להשיב עליכם, כי לא השיב הרב (דונש) על מנחם עד אשר אסף כל כ"ף, שהיה מפתרו בקורטבה, למען לא ימצא פתחון-פה בכל אשר השיב עליו. על-כרחך רצה אפוא בן ששת לומר, שדונש אסף כל כתביד או כל טופס או כל ספר ממחברת מנחם, שהיה בקורדובה, כדי שלא תישאר למנחם שום אמתלא של טעות-סופר וכדומה. היו אמנם שרצו לפרש מלת "כף" כאן במשמעות של "אות כ"ף" מתוך האלפא-ביתא השלמה של מחברת מנחם (אבל ההשגה היא על ערך "אגר"!), או שלא הספיק מנחם להשלים את כל המחברת, ומשהגיע לאות כ"ף כבר עורר עליו זעמו של דונש. אבל את כל הפירושים האלה דוחה פורגס (REJ כ"ד 144) בנימוקים משכנעים וחוזר לתיקונו של גרץ: ספר.

ואולם נראה לי, שאין כלל צורך לתקן, ומלת "כף" עצמה פירושה "קונטרס, מחברת", על דרך שימושה של מלת כ או כף בערבית המאוחרת (עיין Dozy, Supplément בשני הערכים: main de papier). מלה זו מצויה בעברית של ימי-הבינים גם בצורה אחרת, בשם הנרדף לה "יד": "כתב לי ספר כ"ג ידות של נייר וקרא [אותן] פלאות החכמה. ועוד התחיל

לכתוב לו פירוש ארוך על כל תיבה ותיבה, ועל עלה אחד של נייר מן הספר פירש שתי ידות של נייר" (ש"ת הרשב"א סי' תקמ"ח, ועיין במלון בן-יהודה עמ' 1968 הבאות נוספות). וכן מצאנו במכתם של טדרוס אבראלעאפיה: "ידות חמשה אָמרו כי תשלחה / לכתוב לך בם, הגביר, מהללי || ואענה האומרים לי: אַחְלִי / אראה והנה יד שלוחה אלי" (מהר" ילין עמ' 148). ופירש שם המהדיר: "מכתם זה חָפֵר להתלוצץ באיש כילי החפץ כי יהללוהו מבלי שיתן דבר. והמשורר אומר: הגידו לי... כי תשלח אלי חמש ידות (=קונטרסי) נייר למלא בהן תהלותיך. או אמרתי מי יתן ואראה רק יד אחת שלוחה אלי להושיט לי נדיבותה". ואף-על-פי שיש הבדל דק במשמעות, שהרי כף הערבית (וגם "יד" העברית) מובנה קונטרס של דפי-נייר ריקים, בעוד שאצל מנחם ויהודי בן ששת דרושה המשמעות של ספר כתוב; מכל-מקום נראה לי שאין ליחס להבדל זה חשיבות יתירה. מלת "טומוס" (τόμος) שבלשון חכמים, מלת "קונטרס" שבימי-הבינים ומלת "מחברת" שבימינו, וכן מלת Buch הגרמנית, כוללות את שני המובנים כאחד.

מְמַלֵּחַ = יפה (מלח)

"שירים כבדולחים, טהורים, ממולחים" (יהודה אלהריוו, תחכמוני, מהר" לאגארד עמ' 8). כיון שאי-אפשר לפרש כאן "ממולחים" מלשון מלח, חשדתי שיש כאן השפעת המלה הערבית הרשומה למעלה. אחר-כך מצאתי, שגם למקורה של המליצה בשמות ל, לה, "ממולח טהור קדש", מביא אבן ג'נאח (ספר השרשים עמ' 263) שלושה פירושים שונים, ואחד מהם הוא: "והענין השלישי, שהוא רוצה בו היופי והנעימות, דומה למה שאומר הערב וכו', והוא נגזר אצלם מלשון מלאכה, שהוא היופי, ולכל יפה אומרין מליח".

נַעַם, נְעִימוֹת = חסד, טובה (נעם)

"על שואליו אתמה בעת לו ישאלו / איך לא בתוך ים נַעַם י טבעו" (טדרוס אבראלעאפיה, מהר" ילין, ח"א, עמ' 14). כלומר: אני תמה על הפונים אליו (אל הגביר) בבקשת טובותיו ונדיבותו, שאינם טובעים בים חסדיו — כל-כך גדולה נדיבותו (ועיין על השואת מידת הנדיבות לים או לענני-מטר בס' תורת השירה הספרדית לילין עמ' 32 ואילך); "פַתַח שתי ידיו להמטיר על יקום / כמעט ובמטר נַעַם נסחפו" (טדרוס שם עמ' 15); "המרחיב את נפשו ועל ביתו ועל הנצרכים אל נַעַם ותו, הרחב עליו וברכהו... המציק על נפשו ועל הנצרכים אל נַעַם ותו, קללהו והצריכהו" (משלי ערב שער י"ח, הלבנון שנה ג' עמ' 255). "המרחיב" = הנותן בהרחבה ובשפע (נַעַם), "המציק" = הנוהג קמצנות (صَيِّق), וגם בלשון חכמים: צייקו.

פַתַח = כבש (פַתַח)

"וּפַתַח בְּנִיבוֹת / ונועם מחשבות / בלא חץ וחרבות / מדינות גם ערים" (תשובות תלמידי מנחם מהר" שטרן עמ' 5). הכוונה לנצחונותיו הדיפלומטיים של חסדאי אבן שפרוט.

ראש מָמוֹן = סכום עיקרי, קרן (رأس المال)

בכמה לשונות אנו מוצאים, שהמלה המציינת את הראש משמשת גם לענין הסכום היסודי, הקרן, בהשוואה לרווחים או לכל תוספת אחרת: באכדית qaqqudu (קדקוד), ברומית caput (ומזה בלשונות אירופה capital), ביוונית κεφάλαιον, בערבית رأس المال, ועוד. גם בעברית של המקרא מצאנו כן: ושלם אותו (את אשר נשבע עליו לשקר) בראשו, וחמשתיו יוסף עליו (ויקרא ה, כד); והשיב את אשמו בראשו, וחמישיתו יוסף עליו (במדבר ה, ז). וכן בארמית של כתבי יב: ראש (לפי המשוער = ראש, קאולי י"א ה), אלא שייתכן שהוא שם על דרך העברית, כיון שהוא מופיע בחברת "מרבית(ת)". בשאר דיאלקטים ארמיים אנו מוצאים "קרנא", ולפי זה משתמשים אף חז"ל, בין בעברית ובין בארמית, במלת "קרן (קרנא)". רק בשעה שהם מסתמכים דרך דרש על המקראות הנ"ל, הם תופסים לשון ראש, כגון בבא קמא ס"ה ע"ב: "בראשו וחמישיתו, ממון המשתלם בראשו מוסיף חומש, ממון שאין משתלם בראש אין מוסיף חומש" (ועיין גם סנהדרין ג ע"ב).

והנה אצל שמואל הנגיד מצאנו פתגם זה: "כנען טוב אשר לא שב / בשכר, שם בראש ממון" (דיואן מהד' ששון עמ' קצ"ו), כלומר סוחר טוב, שאינו חוזר מעסקיו בריוח, חוזר ולכל הפחות הקרן בידו (ואפשר "שבב" = מחזיר, עיין למעלה בערך הראשון). אין ספק כי בשעה שהנגיד יצר את הצירוף "ראש ממון", היה לנגד עיניו הביטוי התלמודי "ממון המשתלם בראש", אבל יחד עם זה ניכרת בעצם הצירוף השפעתו של הביטוי הערבי رأس المال. עם כל זה מעניין, שגם רש"י, שלא ידע ערבית, הגיע מאליו לצירוף דומה, בפירושו לפסוק הנ"ל בויקרא ה, כד הוא אומר: "בראשו. הוא הקרן, ראש הממון". אבל לאמיתו של דבר אין רש"י משתמש בשם-דבר חדש "ראש ממון", אלא הוא מסביר על שום מה קורא המקרא לקרן "ראש". ואף הוא שומע בשעת כתיבה הד צלצולו של מאמר התלמוד הנ"ל.

רֶכֶב = נסע בספינה (ركب)

"נחלוף ולא נבין, כרוכי ים, אשר / יחשבו חונים והם יסעו" (יהודה הלוי, דיואן מהד' בראדי ח"א, עמ' 95), והוא על-פי הצירוף הערבי ركب البحر; "להשליך ספרד / ולתור עברים / ולרכוב אניות / ולדרוך בציות" (שם ח"ב עמ' 184); "וירכב בספינה / ללכת אל המדינה (קטע ממקאמה בלתי-ידועה, אצל אסף, מקורות ומחקרים א' 113).

שוֹעֵר = משורר (شاعر)

"לחבר אגרת וכו' ולסדר דבריה וכו' מדברי המשוררים, לדבר בלשון המליצים והשוערים" (שם-טוב פאלקירה, המבקש, הקדמה — דפוס יוזפוף תרמ"א, עמ' ח'); "אתה מן המשוררים ואני מן השוערים, השוערים בדמיונים מושלים ושרים" (= ממשלי משלים ושרי שירים, אברהם בדרשי בס' משכיות כסף למרדכי תמה, אמשטרדם תקכ"ה, דף כג ע"ב, מתוקן לפי כ"י ווינא 111 דף 234 ע"ב). ושם צריך לפרש מענין זה גם את דברי דונש בן לברט (המכוונים אל עצמו): "היה חי, תמיד ער / והתאוות גוער / ביעז את שוער / לרוחות ובשרים" (שער השיר לבראדי ואלברכט עמ' 3). על הקשר שבין ה"שאער" הערבי לבין ה"רוחות" (= ג'ן ושיטאן) עיין מה שכתב גולדציהר Abhandlungen ח"א עמ' 3 ואילך, אגב, גם המלה "בשרים" כאן (= בני אדם) יש לה בעיקר טעם ערבי שר, אף-על-פי שנמצא מעין זה גם במקרא (בראשית ו, יב ועוד)⁴.

שָׂמֵם, הַשְׂתוּמֵם = הסתכל (شام)

מצאנו במקרא (ישעיהו נט, טו): "וירא כי אין איש וישתומם כי אין מפגיע" — "וישתומם" בהקבלה ל"וירא". ולכן פירש מנחם בן סרוק, שהוא מלשון ראייה (מחברת, מהד' פיליפובסקי, עמ' 183 ערך "שתם"). אבל נראה לי, שלא ההקבלה בלבד השפיעה כאן, אלא גם צלצולו של הפעל הערבי شام דבר זה הוא למעלה מכל ספק בחרוון של משה בן עזרא: "אשם לברק מפאת ארצו, בעת / יברוק כאש מעי ויתלקח" (שירי החול עמ' ס"ב), שכן הצירוף شام البرق הוא מליצה קבועה בשירה הערבית, למשל אצל זהיר אבן אבי סלמי מהד' אהל-ווארדט, א' ד'; يَسْمَنُ بَرَقًا; ופירש אלאעלם (מהד' לאנדברג עמ' 151): يَنْظُرُونَ بَرَقًا هَذِهِ التَّوَاضِعُ = הן צופות בברקים הנראים באותם המקומות, וכן אצל אמרן אלקיס (אהלווארדט שם ל"ט ב'): يَسْمَنُ الْوَارِقَا. לשון השתוממות במובן ראייה אנו מוצאים גם אצל יהודה הלוי: "וכל יום אשאפה רוח פאת ים / ואשתומם לנוכח משכנותיו" (דיואן מהד' בראדי ח"א עמ' 126); "אעבור ביערך וכרמלך ואעמוד בגלעדך ואשתוממה אל הר עברידך" (שם ח"ב עמ' 156). ושינוי המשמעות גרם גם לחילוף מלות-היחס המשמשות עם הפעל: במקום "על" שבמקרא: ל, אל, לנוכח.

⁴ טורטשינר (לשוננו י"ג 116) מפרש מלה "שוערים" גם במקורה (עזרא ב, ע, וגם בס' נחמיה ודברי הימים בכמה מקומות אבל עיין גם עזרא ו, כד) במשמעות של משוררים, אבל במפרשי ימיהבינים לא מצאתי כך, ואני מיחס את השימוש הנ"ל בלשונם של משוררי ספרד ופרובינצה להשפעה ערבית.